

PANDIVERE KÕRGUSTIK JA TA NIMI

Eesti pinnamood on valdavalt tasandikuline. Kooligeograafiast teame, et kõrgeim koht asub Haanja kõrgustikul. Tavaliselt eristatakse nelja kõrgustiku: Haanja, Otepää, Sakala ja Pandivere, millele sageli lisatakse viiendana Karula kõrgustik. Kui teiste kõrgustike puhul on nimeprintsiipt suhteliselt läbi nähtav – Haanja – mõis, mille maa-alal asub enamik Eesti kõrgemaid mägesid; Otepää – kihelkonna ja Muinas-Eesti keskus; Sakala – muinasmaakonna nimi; Karula – kihelkond ja selle keskus –, siis ainus Põhja-Eesti kõrgustik on nime saanud tänaseks saja elanikuga väikese vähetuntud küla järgi, kus ei asu ühtegi väljapaistvat pinnavormi. Miks ja kuidas kõrgustik Pandivere küla järgi nime on saanud, seda kirjatöö valgustabki.

Esmalt vaatleme Pandivere nime etümoloogiat, mida on seletatud mitmeti. Lauri Kettunen (1955: 289) seostas kõnealuse toponüümi sõnaga *pant*. Paul Ariste (1957) oli seisukohal, et toponüümis peitub viide vanale soomeugrilisele sõnavarale ning leiab oma teooriale tuge mordva keeltest, kus sõna *panda* tähendab mäge ja kõrgendikku. P. Ariste järgi siis tähistavadki *Pand-*, *Pandi-*nimed kõrgemaid kohti. Eesti kohanimedest seostab ta sama tüvega veel Valgjärve (Kanepi khk) varasemat nime *Pandvere* ning Hiiu maal Reigi kihelkonnas asuvat endist Pandja talu ja koolikohta, lisades, et sedalaadi nimeetümoloogiat kinnitab kõigi nende kohtade topograafia. P. Ariste teooriat refereeris ka Jaak Simm (1974): „Ei ole häälikulisi ega tähenduslikke raskusi nende mordva sõnade

ühendamisel meie kohanimega, sest kõik nad tähistavad kõrgendikke.” Eesti Looduse 1987. aastal ilmunud Pandivere erinumbri esimene artikkel viitas samuti P. Ariste teooriale (Karukäpp 1987: 276). Ka Udo Uibo (2011) nõustub P. Ariste mõttekäiguga ja peab seda selgeks ning läbipaistvaks, lisades, et äkki on sama soome-ugri sõnaga seotud ka tänapäevane sõna *põndak*. Kuigi keeuliselt meenutavad need Eesti toponüümid vägagi mordva keelte sõna, on loodusgeograafiliselt seos enam kui puudulik. Kui Valgjärve ümbrus Otepää kõrgustikul on tõepoolest mäGINE, siis Pandivere küla ja mõisa ümbrus, asudes küll kõrgustiku lael, on peaaegu laustasane, mistõttu seesugune etümoloogia on vägagi kaheldav (ilmselt ei olnud Ariste kunagi Pandiveres käinud!?). Ka Hiiu- ja Pandja puhul, mis P. Ariste järgi asub ümbrusest kõrgemal, on liialdus öelda, et topograafia¹ sellist etümoloogiat toetab.

Kõrgustikule nime andnud Pandivere külas elab praegu 101 inimest. Küla esmamainimine jääb aastasse 1547: *Pandyfer*. Karjamõisana on ta märgitud Mellini atlasel (1796) ja 1801. aastast arvestati Pandiveret iseseisva rüütlimõisana (eraldati Kärsa mõisast). Suurema osa oma tegevusajast kuulus mõis von Rennenkampfi valdusesse. XIX sajandil oli Pandivere küla tõenäoliselt tuntum kui praegu, sest mõisat läbis kohaliku tähtsusega postitee ja seal oli postijaam, mille kaudu käis

¹ Hea ülevaate annab Eesti ala kõrgusuhetest Maa-ameti Geoportaal <http://geoportaal.maaamet.ee/> kasutatav reljeefi kaardirakendus.

XIX sajandi teisel veerandil ka Tartu–Tallinna vaheline liiklus (Selli 1976: 33–35).

Millal aga ilmus meie geograafilise teadvusse Pandivere kõrgustik? Esimese põhjalikuma Eesti ala orograafiat käsitleva töö on esitanud ajaloolasest geograaf Karl Rathlef (1851). Ta kirjeldas kõrgemaid mägesid, mainides piirkonna kohta, et tegemist on Salla kõrgustikuga (*sogenannten Sall-Terrasse oder Sall-Höhe*) (Rathlef 1852: 60). Salla on mõisakoht Emumäest idas ja on niisiis mingil perioodil olnud käibel ka kõrgustiku nimena, seda küll piiratumal alal. Salla kõrgustik on K. Rathlefi töö juurde kuulunud kaardil suhteliselt selgepiirilise märgitud Emumäest Ehavere mäeni. Sarnaselt käsitles Pandivere kõrgustikku ka pedagoog Christian Bornhaupt (1855: 4), kes toetub tõenäoliselt K. Rathlefile, kelle järgi ta joonistas selle kõrgema ala ka koolidele mõeldud seinakaardile (Bornhaupt 1856). K. Rathlefi töö tuginen peamiselt XIX sajandi I poole mõõdistamistele (Struve 1844) ja nii erineb see suuresti tänasest reljeefikaardist. Friedrich Georg Wilhelm Struve määratud kõrguspunktid (Eesti alalt umbes 100) andsid küll esimese ülevaate Eesti kõrgussuhetest, kuid kõrguspunktide arv oli siiski väike ja mitme mäe täpsem kõrgus selgus alles hiljem (nt Väikese Munamäe usaldusväärne kõrgus alles 1930. aastatel, vt Tammekann 1931).

Seoses põllumajanduse arenguga oli XIX sajandi II pooleks jõutud olukorda, kus eelkõige maaparanduse jaoks vajati täpsemat Eesti ala kõrgusvõrku. Nii viidi aastail 1868–1869 läbi nivelleerimistööd Eestimaa kubermangus ning 1874–1877 Liivimaa kubermangus (vt Vassiljev 1959). Nendega pandi esmakordselt alus täpsetele teadmistele Eesti ala kõrgussuhetest. 1869. aastal ilmus Eestimaa kubermangu läänepoolse osa kõrgussuhete kataloog koos

lühikirjelduse ja kaardiga. Maamõõtja Ferdinand Müller kirjeldas seal lühidalt ka Eestimaa kubermangu idaosasse jäävaid kõrgemaid alasid ilmselt K. Rathlefi lähtuvalt Salla kõrgustikuna (*Sallahöhe*) (Müller 1869: 14). 1871. aastal ilmus aga kubermangu idaosas käsitlev töö ja seal pühendas F. Müller pika lõigu ka Eestimaa kubermangu ainsa kõrgustiku kõrgema ala nimele, kirjutades, et esimeses osas toodud *Salla kõrgustik* pole kõrgema ala nimetamiseks õige, sest Emumäe ümbrus on tänase Pandivere kõrgustiku keskosast madalamate aladega eraldatud (Müller 1871: 11–12). Otsides nime kõrgustiku kõrgemale alale, jäi tal pilk esmalt peatuma Kellavere mäele, mis asub kõrgustiku äärealal. Siiski ei pidanud ta nime heaks, sest selle järgi on esmalt ikkagi tuntud konkreetne mägi, mis on Eestimaa kubermangus kõrguselt teine (514 jalga). Kõrgeima ala nimetamiseks pidas ta aga sobivaks Pandiveret (*Pantifer*), kus asub mõis ja mida läbib postitee. Lisaks jääb Pandivere platooja kõrgustiku lae keskele. Suure tõenäosusega oligi see esimene kord, kui nimetatakse eraldi Pandivere kõrgustikku, ja nii võime F. Müllerit² pidada Pandivere kõrgustiku ristiisaks.

Nagu uute kohanimedega ikka võtab nende laiem levimine ja juurdumine aega. 1877. aastal ilmunud Liivimaa nivelleerimisandmete juures kasutatakse saksakeelses tekstis juba mõistet Pandivere kõrgustik (*General-Nivellment... 1877: X*). 1911. aastal ilmub botaanik Karl Reinhold Kupfferi koostamisel koguteos „Baltische Landeskunde“, mis jäigi eeleestikeelses teadusajal Eesti ala geograafia kõige põhjaliku-

² Ferdinand Müller (1837–1900) õppis aastail 1856–1861 Tartu Ülikoolis astronoomiat, 1861–1865 töötas Peterburis ja Pulkovos ning tegutses 1870. aastate esimesel poolel Ida-Siberis, tal on suuri teeneid ka sealse ala kõrgussuhete selgitamisel. 1878. aastast töötas õpetajana Peterburis.

maks ülevaateteoseks. Seda on kasutanud algallikana ka mitu eesti õpikukirjutajat. K. R. Kupffer, käsitledes Põhja-Eesti kõrgussuhteid, kirjeldas esmalt kõrgendikuna Põhja-Eesti veelahkmeala, piirkonda, mida tänane Eesti loodusgeograafia ei erista. See on Rapla lähedalt Iisaku ja Jõhvi jooneni ulatuv kõrgem paeplatoo (Kupffer 1911: 9). Eraldi kirjeldas ta ka kõrgemat ala, mille keskpunkt on Väike-Maarja, ning nimetas seda Pandivere kõrgustikuks (*Pantiferschen Höhen*) (Kupffer 1911: 12–13).

Millal aga jõudis Pandivere kõrgustik eesti keelde? „Eesti entsüklopeediast” (EE 7: 174) võime lugeda märksõna *Pandivere kõrgustik* kohta: „Pandivere kõrgustiku nime võttis kasutusele M. Kampmaa.” Vaadeldes Pandivere kõrgustiku nime omaksvõttu eestikeelsete geograafiaõpikute kaudu, võime tõesti tõdeda, et üheski XIX sajandil ega ka XX sajandi algul ilmunud õpikus me nime *Pandivere* ei kohta. Tihti on mainitud küll Põhja-Eesti kõrgemaid mägesid: Ebaveret, Emumäge ja Kellavere mäge. 1910. aastal ilmunud Jürgen Tasaku „Geograafia õpperaamatus” on aga kõrgustikul ka nimi: „Tallinamaa tähtsamaks kõrgendikuks tuleb Wirumaa kõrgendikku pidada, kus 544 jala kõrgune Emu mägi üles tõuseb ja Tallinna kubermangu kõige toekamaks mäeks on” (Tasak 1910: 91). Ka Hans Turp (1920: 24, 33) kasutas õpikutes toponüümi *Virumaa kõrgustik*, mainides, et Eesti idaserval asub kolm kõrgustikku: Virumaa, Haanja ja Otepää. Siiski erineb tema Virumaa kõrgustik suuresti tänasest Pandivere kõrgustikust. Tal on kõrgustiku all ka Vaivara Sinimäed, Kuremäe ja Iisaku Täriveremägi. Seega võib öelda, et XX sajandi algul oli eestikeelses kirjanduses olemas kõrgustikule täiesti arvestatav nimepretendent *Virumaa kõrgustik*. Siiski see toponüüm laiemat kasutamist ei leidnud ja ilmselt õigustatult.

Hõlmab ju Pandivere kõrgustik ikkagi vaid väikese osa Virumaast ja ulatub otsapidi ka Järvamaale.

Tõenäoliselt kasutati esimest korda eesti keeles toponüümi *Pandivere kõrgustik* kooli- ja kirjamees Mihkel Kampmaa 1917. aastal ilmunud metoodilises raamatus „Kodumaatundmise õppeviis”, kus ta on esitanud loendina Eesti maastikulise liigestuse (Kampmaa 1917: 39). Ta ei tarvita siiski veel puhtakujuliselt toponüümi *Pandivere kõrgustik* (tal on: Virumaa ehk Pandivere kõrgustik). Mitmes Eesti Vabariigi algaastatel ilmunud geograafiaõpikus on mõiste *Pandivere kõrgustik* juba olemas (nt Jürgens, Tasak 1918: 88; 1919: 40; Kents 1921: 20; Matkur 1921: 19–20; Sütt, Koppel 1924: 33). Enamasti lisati siiski ka asjaolu, et Pandivere kõrgustik kerkib Põhja-Eesti veelahkemaastikult või kõrgendikult. Sellises geograafilises konstruktsioonis peitub selgelt K. R. Kupfferi teose mõju eesti kooligeograafiale. Eesti maastikuteaduse alusepanija J. G. Granö nimetas küll mitmes Eesti maastikulises jaotuses toponüümi *Pandivere*, kuid töö üldistuses kasutas ta Pandivere kandi kohta mõistet *Suurkülamaa*: suurpõldude ja kultuurisalude ning suurkülade, mõisate ja tiheda teestiku maastik Järva- ja Virumaa lääneosas.

Pandivere kõrgustiku ristiisaks võime pidada maamõõtjat Ferdinand Müllerit ja nime eesti keeles juurutajaks Mihkel Kampmaad ning aasta tagasi oleksime võinud tähistada Pandivere kõrgustiku nime 130. juubelit. Eestikeelsena jääb selle makrotoponüümi teke aga samasse ajajärku Eesti iseisvumisega. Suure tõenäosusega pole kohanimi *Pandivere* mordva keeltes säilinud ega soome-ugri päritolu sõnaga seotud.

TAAVI PAE

Kirjandus

- Ariste, Paul 1957. Pandivere, Pandja ja Pandju. – Emakeele Seltsi aastaraamat III 1957. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 130–133.
- Bornhaupt, Christian 1855. Entwurf einer geographisch-statistisch-historischen Beschreibung Liv- Ehst- und Kurlands. Riga.
- Bornhaupt, Christian 1856. Schulwand-Karte von Liv-, Ehst- & Kurland. Riga.
- EE 7 = Eesti entsüklopeedia. Nõuk–Rah. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1990.
- General-Nivellement von Livland 1877. Dorpat: im Selbst-Verlage der Societät.
- Jürgens, Johannes Leopold, Tasak, Kaarel 1918. Geografia õperaamat. Tallinn: G. Pihlaka raamatukauplus.
- Jürgens, Johannes Leopold, Tasak, Kaarel 1919. Maadeteadus rahwakoolidele ja keskkoolide alamatele klassidele. Tallinnas: G. Pihlakas.
- Kampmaa, Mihkel 1917. Kodumaa-tundmise õpewiis. Tallinn: G. Pihlakas.
- Karukäpp, Reet 1987. Pandivere kõrgustik – palgejooned. – Eesti Loodus, nr 5, lk 276–281.
- Kents, Jakob 1921. Eestimaa geograafia õperaamat. Tartu: Loodus.
- Kettunen, Lauri 1955. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Kupffer, Karl Reinhold 1911. Baltische Landeskunde. Riga: Löffler.
- Matkur, A. 1921. Maateaduse algõpetus. Haapsalu.
- Müller, Ferdinand 1869. Beiträge zur Orographie und Hydrographie von Estland. I Theil. West-Estland. St. Petersburg: Schmitzdorff.
- Müller, Ferdinand 1871. Beiträge zur Orographie und Hydrographie von Estland. II Theil. Ost-Estland. St. Petersburg: Schmitzdorff.
- Rathlef, Karl 1851. Orographische Skizze von Liv-, Esth- und Kurland: ein geographischer Versuch. Reval.
- Selli, Eerik 1976. Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn: Valgus.
- Siim, Jaak 1974. Millest jutustavad meie kohanimed. 2. *Pandivere, Mahtra, Torma*. – Horisont, nr 7, lk 15.
- Struve, Friedrich Georg Wilhelm 1844. Resultate der in den Jahren 1816 bis 1819 ausgeführten astronomisch-trigonometrischen Vermessung Livlands. Dorpat.
- Sütt, Samuel, Koppel, Daniel 1924. Maateaduse õperaamat. Tartus: Loodus.
- TammeKAN, August 1931. Väike-Munamäe kõrgus. – Loodusvaatleja, nr 5, lk 137–139.
- Tasak, Kaarel 1910. Geografia õperaamat. Tallinn: A. Busch.
- Turp, Hans 1920. Kodumaa geograafia. Viljandi: A. Tõllasepp'a raamatukauplus.
- Uibo, Udo 2011. Paul Ariste sõnalooramat. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 465–467.
- Vassiljev, Lev 1959. Esimestest ülemaalistest nivelleerimistödest Eesti NSV territooriumil. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958. Tallinn: Valgus, lk 277–281.

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema „Rahvastiku ruumilise mobiilsuse mõjutegurid ning seosed keskkonna

ja regionaalse arenguga” (sSF0180052s07) raames.